

OSADY AROMAŃSKIE W GÓRACH POŁUDNIOWEGO PIRYNU — ODTWARZANIE DZIEDZICTWA KULTUROWEGO PASTERSKIEJ SPOŁECZNOŚCI (II)

EWA KOCÓJ, ŁUKASZ KOCÓJ

ABSTRACT. *Aromanian settlement in the Pirin Mountains (the southern part) — restoring the cultural heritage of pastoral community (II).* The cultural heritage of the Aromanian (Vlach) shepherds in Bulgaria is still an under-researched topic in the field of contemporary heritage and memory studies. The Aromanians settled there after years of severe persecution perpetrated by the Turks and Albanians at the end of the 18th century. For almost two centuries, Bulgaria was a space where they created their own world, with houses, farms, and places of religious worship. They set up a network of herding and trade routes leading to various regions of the Balkans and Europe. The aim of this paper is to explore the remaining traces of the cultural heritage of Aromanian shepherds that can be found in the settlements of southern Pirin in Bulgaria. It presents the main Aromanian mountain villages, former herding routes and preserved cultural heritage. The research is based on the qualitative methodology, including participant observations in the villages of Pirin and interviews with the inhabitants of Bulgarian mountain villages. The research has shown that today's sparse Aromanian community living in the Bulgarian Pirin Mountains has retained the memory of its roots, as well as a small number of neglected cultural heritage sites. Undoubtedly, places and non-places of this community require description, documentation, and revitalisation.

STRESZCZENIE. Dziedzictwo kulturowe aromańskich (wołoskich) pasterzy w Bułgarii jest wciąż niedostatecznie zbadanym tematem w dziedzinie współczesnej heritologii i studiów nad pamięcią. Aromani osiedlili się tam po latach dotkliwych prześladowań ze strony Turków i Albańczyków pod koniec XVIII wieku. Przez prawie dwa stulecia Bułgaria była przestrzenią, w której stworzyli swój własny świat, z domami, gospodarstwami i miejscami kultu religijnego. Stworzyli sieć szlaków pasterskich i handlowych prowadzących do różnych regionów Bałkanów i Europy. Celem niniejszego artykułu jest zbadanie pozostałych śladów dziedzictwa kulturowego pasterzy aromańskich, które można znaleźć w osadach południowego Pirynu w Bułgarii. Przedstawiono w nim główne górskie wioski aromańskie, dawne szlaki pasterskie i zachowane dziedzictwo kulturowe. Badania opierają się na metodologii jakościowej, obejmującej obserwacje uczestniczące w wioskach Pirynu i wywiady z mieszkańcami bułgarskich wiosek górskich. Badania wykazały, że dzisiejsza nieliczna społeczność aromańska zamieszkująca bułgarskie góry Piryn zachowała pamięć o swoich korzeniach, a także niewielką liczbę zaniedbanych miejsc dziedzictwa kulturowego. Niewątpliwie miejsca i nie-miejsca tej społeczności wymagają opisu, dokumentacji i rewitalizacji.

Autorzy:

Ewa Kocój, Uniwersytet Jagielloński, Wydział Zarządzania i Komunikacji Społecznej, Instytut Kultury, ul. Prof. Stanisława Łojasiewicza 4, 30-348 Kraków, Polska, e-mail: ekocoj@poczta.onet.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2057-4736>

Łukasz Kocój, Fundacja Przestrzeń Dziedzictwa, ul. Na Błonie 52e, 30-147 Kraków, Polska
e-mail: biuro@fundacjapd.com

Keywords: cultural heritage, pastoralism, Aromanians (Vlachs), Bulgaria, Pirin, traditional professions, places of religious worship, shepherd's routes, places and (not) places

Słowa kluczowe: dziedzictwo kulturowe, pasterstwo, Aromanie (Wołosi), Bułgaria, Piryn, tradycyjne profesje, miejsca kultu religijnego, szlaki pasterskie, miejsca i (nie)miejsca

Balkanica Posnaniensia. Acta et studia, XXX, Poznań 2023, Wydawnictwo Wydziału Historii UAM, pp. 331–357, ISBN 978-83-67284-33-2, ISSN 0239-4278. Polish text with summaries in English and Polish.

<https://doi.org/10.14746/bp.2023.30.18>

WPROWADZENIE

Dziedzictwo kulturowe wędrownych pasterskich społeczności w różnych regionach świata zaliczane jest współcześnie do ginących profesji. Współczesny świat i związane z nim procesy globalizacji sprawiają, że do tradycyjnej kultury pasterskiej stosunkowo łatwo przenikają wpływy zewnętrzne związane ze społeczeństwem konsumpcyjnym, nowymi wzorcami kulturowymi i nową mentalnością. Wynikające z nich zmiany klimatyczne powodują, że społeczności nomadyczne, żyjące w silnym związku z przyrodą napotykać wiele trudności, które trudno im przezwyciężyć.

Współcześnie można uznać, że pasterstwo stanowi specyficzny krajobraz kulturowy złożony z wielu wzajemnie powiązanych, choć coraz bardziej odchodzących w przeszłość, komponentów. Składają się na niego z jednej strony tradycyjne przestrzenie wędrowni i zamieszkania — szlaki, którymi od wieków wędrują półnomadyczne społeczności, charakterystyczne stałe osady zimowe i letnie, budownictwo (szalasy, koliby, domy, gospodarstwa), jak również specyficzne przestrzenie zwane (nie)miejskami pasterzy — są to ruiny lub puste miejsca ich dawnego świata, z którego niewiele już dziś pozostało¹. Krajobraz kulturowy pasterzy łączy się ze światem wierzeń, obrzędów i rytuałów praktykowanych do dziś oraz umiejętnością wykonywania produktów mlecznych i mięsnych, których receptury sięgają wiele wieków wstecz. Większość badaczy stoi na stanowisku, że świat pasterstwa należy współcześnie do ginących obszarów kulturowych — wynika to przede wszystkim z głębokich przemian ekonomiczno-społecznych, ale i trudnej historii wielu regionów, które spowodowały konieczność odejścia pasterzy od praktykowania swojej tradycyjnej profesji. Proces ten jest szczególnie widoczny na Bałkanach, gdzie wielowiekowa zależność od Imperium Osmańskiego, a następnie toczone tu od przełomu XIX i XX wieku tzw. wojny bałkańskie, wymusiły migracje zamieszkujących tu etnosów, a w konsekwencji zmieniły też oblicze pasterstwa — szlaków i osad z nimi związanych. Opuszczone w wyniku wojen i najazdów tradycyjne przestrzenie pasterzy stały

---

¹ Szerzej na temat krajobrazu kulturowego: L. Klupsz, *Krajobraz kulturowy jako kategoria zabytków i jego specyfika*, „Ochrona dziedzictwa kulturowego. Klasyfikacja i kategoryzacja w systemie ochrony zabytków” 2016, t. 16, nr 2, s. 41–56.

się w wielu regionach (nie)miejskami, po których nie zostały żadne ślady obecności etnosu aromańskiego/wołoskiego². Proces ten łatwo dotrzeć także w Karpatach, gdzie młode pokolenie wywodzące się z rodzin pasterskich, odchodzi coraz częściej z zawodu, zdobywając wykształcenie i pracę w nowych obszarach dziedzin, rzadko praktykowanych dotychczas w ich rodzinach.

Dostrzegając tę sytuację postanowiliśmy włączyć się w proces zachowania pasterskiego dziedzictwa kulturowego Aromanów/Wołochołów, które ginie na naszych oczach. W artykule tym publikujemy wstępne wyniki naszych badań dotyczące dziedzictwa kulturowego pasterzy aromańskich w Bułgarii, zachowane w południowym Pirynie. Prezentujemy w nim najważniejsze osady aromańskie, zachowane w nich miejsca kultu religijnego — dawne i współczesne cerkwie i kaplice, prawdopodobne miejsca pochówku, rekonstruujemy też dawne szlaki pasterskie — wypasowe oraz handlowe.

Badania terenowe dziedzictwa kulturowego Aromanów w Bułgarii przeprowadziliśmy w lipcu 2018 roku, po kilku miesiącach wcześniejszych przygotowań. Były one częścią projektu badawczego NPRH „Wołosi w europejskiej i polskiej przestrzeni kulturowej. Osadnictwo, migracje, dziedzictwo kulturowe”, realizowanego pod przewodnictwem prof. dr hab. Ilony Czamańskiej (Instytut Historii UAM w Poznaniu). Podczas pobytu w Bułgarii poszukiwaliśmy przede wszystkim zachowanych śladów dawnego osadnictwa, szlaków górskich i dawnych miejsc spotkań, artefaktów ich kultury, jak również zabytków, które po sobie pozostawili. Mieliliśmy świadomość karkołomności tego przedsięwzięcia — wędrowny etos pasterski, tragicznie doświadczony na terenie Bułgarii w pierwszej połowie XX, opuszczający w pośpiechu zamieszkiwane przez siebie tereny, ideologia i asymilacjonizm XX wieku prowadzone w stosunku do mniejszości narodowych, etnicznych i religijnych w Bułgarii, mogły spowodować pustkę w zasobach tego dziedzictwa, której być może nie dało się wypełnić.

POŁOŻENIE OSAD AROMAŃSKICH PASTERZY W PIRYNIE

W południowym Pirynie znajdowały się co najmniej cztery osady pasterskie prawie w całości zamieszkiwane przez Aromanów, mające własne nazwy w języku aromańskim. Były to położone w pobliżu siebie: Boždowo (arom. Bojdovo, Bujdova, buł. Boždovo), Szatorowo (arom. Shator, Shatrovo, buł. Šatrovo), Lopowo (arom. Lopovo, Lupovo, buł. Lopovo) oraz Papas Czair (arom. Papas Czair, gr. Popovo Livadi). Ta

---

² T. Czekalski, *Perypetie historyka — o specyfice badań nad przeszłością w krajach bałkańskich* [w:] *Tematy trudne. Sytuacje badawcze*, red. I.B. Kuźma, Łódź 2013; idem, *Balkańska ziemia obiecana?: problem Holokaustu w albańskich badaniach nad przeszłością*, „Zagłada Żydów” 2015, t. 11, s. 531–544; E. Kocój, *Artifacts of the past as traces of memory. The Aromanian cultural heritage in the Balkans*, „Res Historica” 2016, t. 41, s. 175–195; J. Paszkiewicz, *Wołosi na współczesnych Balkanach (XX–XXI w.) Przejawy odrębności i asymilacji*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia” 2021, t. 28, nr 1, s. 253–284.

ostatnia miejscowość nosiła też na starych mapach nazwę Olah Kolibi i położona była na rozległej przełęczy na drodze lokalnej łączącej Melnik z Nevropem. Dodatkowo, G. Weigand wymienia piątą dużą osadę wołoską (50 chat) zwaną Vlaski Kolibi, położoną wysoko w górach ponad doliną Vlachi, przynależną według zebranych przez niego informacji do majątku wsi Boždowa³. W osadach tych dominowały klany Grammoustan, których styl życia oraz tradycje przyjęli mieszkający z nimi uciekinierzy z innych rejonów Pindos, głównie z Avdeli i Perivoli oraz doliny Asproptomatos. W nowych osadach zachowywali oni tradycyjne struktury społeczno-ekonomiczne nomadycznych pasterzy, zwane czelingata. Składały się one z falkarii, czyli grup rodzinnych wraz z owcami i bydłem⁴. Na ich czele stał czelnik, czyli przywódca i przewodnik reprezentujący najczęściej kilka rodzin (zwykle od 5 do 15). W jednej osadzie mogło być kilku czelników [tab. 1]. Zazwyczaj funkcje tę pełnił bardzo bogaty, odważny, silny i cieszący się autorytetem mężczyzna, ale po jego śmierci mogła ją przejąć kobieta — żona czelnika lub ich synowie. Obowiązywało absolutne posłuszeństwo czelnikom. Czelnicy stawali między sobą niekiedy do walki o pastwiska — w sporach tych nikt nie odważył się im przeszkadzać, nawet w momencie gdy przeciągały się one zbyt długo. W lecie wędrowali po wysokich górach, dzieląc swe stada na mniejsze rodzinne falkarie, ale wspólnie organizując zbytnie produkty mleczne i wełniane. Falkarie w momentach zagrożenia mogły łączyć się w fary i wspólnie odierać niebezpieczeństwo.

Początków wyżej wzmiankowanych osad aromańskich w Pirynie należy szukać w miejscach letnich postojów, obfitujących w dobrostan naturalny (pastwiska, woda, drzewo) oraz pobliskie atrakcyjne rynki zbytu prowadzone przez Aromanów i zapewniające miejsca do zimowania. Osady aromańskie w Pirynie musiały powstać na początku XIX wieku, z czasem tworząc trwałe podstawy do egzystencji osiadłej tu ludności aromańskich pasterzy. O rosnącym znaczeniu i stabilizacji tych osad świadczyć może też fundacja murowanych miejsc kultu religijnego (cerkwi prawosławnych) powstałych w drugiej połowie XIX wieku w Boždowie, Szatrowie i Papas Czair, a prawdopodobnie również w Lopowie (ślady świątyni znajduje się na mapie z 1933 roku)⁵. Warto zaznaczyć, że są to jedyne osady pasterskie Aromanów na terenie współczesnej Bułgarii posiadające do dziś świątynię w letnich osadach. Osiedlając się w osadach w Pirynie, Gramoustanie i inne falkarie pasterzy z Pindos, zarzucili pełny nomadyzm, jaki z konieczności stał się na pewien czas ich sposobem życia po prześladowaniach doznanych w końcu XVIII wieku w górach Grammos. Powracając do formy półkoczowniczego życia, lata spędzali odtąd w górach Pirynu wypasając stada na letnich pastwiskach, a jesienią celigatami wyruszali na wskazane i wynajęte przez czelnika domy oraz zimowe tereny wypasowe w dolnej części dolin Strumy i Mesty. Spotykali

³ G. Weigand, *Rumänen und Aromunen in Bulgarien*, Leipzig 1907, s. 62.

⁴ A.I. Koukoudis, *The Vlachs: Metropolis and Diaspora*, Saloniki 2003, s. 390; I. Nicolau, *Aromânii. Crediințe și obiceiuri*, București 2001, s. 146–148.

⁵ Zob. <https://map.bgmountains.org/#bgt1933=11/2705656.49/5162751.83/0> [dostęp: 10.2.2022].

Zdjęcie 1. Tereny aromańskie w Pirynie, okolice Boždowa; fot. Ewa Kocój

się tu ze swoimi — osiedlonymi już wcześniej Aromanami — pobratymcami pochodzącymi z innych osad Pindosu i Tesalii. W Pirynie pasterze odnaleźli swoje „nowe miejsce na ziemi”, zapewniające im aż do końca pierwszej dekady XX wieku względny spokój i stabilizację.

BOŽDOWO — „MAŁA GRAMOUSTA” ODTWARZANIE DAWNEGO DZIEDZICTWA KULTUROWEGO AROMAŃSKICH PASTERZY

Osada Boždowo (arom. Bojdova, Bojduva), położona jest w Pirynie na wysokości ok. 930–1000 metrów n.p.m. Początki zasiedlenia osady przez Aromanów sięgają co najmniej 1820 roku, kiedy na terenie wschodniej Macedonii Gramoustanie spotkali się z pasterzami — uciekinierami z doliny Aspropopotamo, którzy przyłączyli się do nich. W niedługim czasie dołączyli do nich również uchodźcy z Avdeli z Pindosu⁶. Można zatem przypuszczać, że osada zajmowała dużo większy obszar niż obecna wieś i podzielona mogła być na oddzielne przysiółki, w których osiadły różne falkarie. O wielkości osady świadczyć też może liczba kilku czelników pochodzących z Boždowa (patrz tab. 1). Według Weiganda, pod koniec XIX wieku znajdowało się około 50 aromańskich chat, trzeba pamiętać jednak, że niemiecki uczoney nie dotarł osobiście do tej osady, a informacje o ich liczebności czerpał od czelnika zamieszkującego inną

⁶ A.I. Koukoudis, *The Vlachs*, s. 381.

osadę aromańską Besz Bunar znajdującą się w Rile⁷. Bułgarski polityk i geograf Vasil Ivanov Kančov, często w swoich publikacjach naukowych zaniżający statystyki dotyczące Aromanów, szacuje ich liczbę w Boždowa około 1900 roku na 460 osób (przy 120 Bułgarach)⁸. Dane badacza Brancoffa mówią o około 570 Wołochach i 240 Bułgarach Boždowa (Bojdova)⁹. Boždowo częściowo zamieszkiwane było także przez Bułgarów, którzy zostawali tu na cały okres zimowy. Potwierdzają to informacje zawarte we wspomnieniach Jane Sandanskiego, który w roku 1902 przywódcą WMRO w Boždowie ustanowił lokalnego rzeźnika Bułgara Dorkova, a jego zastępcami dwóch Wołochów¹⁰. Warto jednak zaznaczyć, że wszystkie dostępne statystyki dotyczące Aromanów w Pirynie są mocno zaniżone, co wynika z różnych przyczyn. Ze względu na trudne warunki zimowe i niedostępność gór, spisy ludności musiały być wykonywane latem, kiedy większość profesji aromańskich (i nie tylko tego etnosu) wymagała podejmowania wędrowek z dala od wsi. Dodatkowo, trudno o obiektywizm u badaczy zaangażowanych w ostre spory narodowe (np. bułgarski geograf, ale też polityk Kančov). Z kolei z zachowanych po stronie greckiej materiałów dotyczących migracji zimowych, można szacować znacznie większą liczebność aromańskich pasterzy w Pirynie, co może wynikać z kolei z dokładniejszych danych, ale i zawyżania statystyk zasłyszanych od czelników. Wiadomo, że populacja wsi Boždowo zmniejszyła się znacznie po wojnach bałkańskich (1913 rok), kiedy znaczna część mieszkańców wyemigrowała do Grecji w okolice Seres. Do lat 30. XX wieku wieś była jednak na pewno zamieszkała przez Wołochów i mniejszość Bułgarów. Ostatnia grupa Aromanów opuściła wieś najprawdopodobniej w roku 1936 wraz z duchownym i wyemigrowała do Dobrudży w Rumunii. Świadczy o tym odnaleziony przez nas w tutejszej cerkwi zapis umieszczony na końcu jednej z ksiąg parafialnych — kończy się ona w roku 1936¹¹.

Według informacji zachowanych na bułgarskich stronach internetowych w Boždowo znajdowała się letnia szkoła, w której nauczano w języku greckim zamieszkujących tu w lecie Wołochów¹². Świadczyło to o znaczeniu tej wioski wśród pasterzy, ich związków z kulturą grecką oraz rzadko spotykanego wśród ludów nomadycznych przywiązywania wagi do edukacji. Być może można tu odnaleźć wpływ dziedzictwa Grammos, gdzie ufundowano jedną z najstarszych szkół greckich w osadach aromańskich, działającą tam już od około 1767 roku, a według niektórych źródeł

⁷ G. Weigand, *Rumänen und Aromunen*, s. 54.

⁸ В. Кънчов, *Македония. Етнография и Статистика*, София 1900.

⁹ D.M. Brancoff, *La Macedoine et sa population chretienne*, Paris 1905, s. 192.

¹⁰ M.M. MacDermott, *For Freedom and perfection. The Life of Yané Sandansky*, London 1988, s. 106–107, http://www.promacedonia.org/en/mm/mm_6.htm [dostęp: 14.2.2022].

¹¹ ВТ-ЕК, Boždovo, lipiec 2018 rok.

¹² Г. Стрезов, *Два санджака от Източна Македония. Периодично списание на Българското книжовно дружество в Средец. Година Осма (XXXVII–XXXVIII)*, Средьць 1891, s. 27.

już w połowie XVIII wieku¹³. Szkoła w Gramousta działała tylko do około 1800 roku¹⁴. Po przeniesieniu do Pirynu, pasterze założyli w Bożdowie szkołę, aby część z nich mogła kontynuować nauki.

Tereny wypasowe osady Bożdowo ciągnęły się w kilku kierunkach. Część prowadziła w górę doliny potoku Boždowskiego, po jego południowej stronie, łącząc się z trasami pasterskimi prowadzącymi z innej osady aromańskiej — Szatrowa i dochodząc do trawiastych zachodnich stoków górskiego masywu Arabski Grob (2150 metrów n.p.m.), w rejon Krstilskiej Mandry i masywu Kelio (2484 metrów n.p.m.), dalej prowadząc do doliny Krivej Reki i Brezovicy. Drugi ciąg pas pastwisk rozpoczynał się powyżej cerkwi św. Jerzego i prowadził od potoku Boždowskiego grzbietami położonymi na zachód, począwszy od używanych do dzisiaj przez pasterzy różnych etnosów pastwisk Timbata (1406 metrów n.p.m.) i Piliafa (1597 metrów n.p.m.). Wznosiły się one stopniowo na trawiaste połoniny góry Eleny (1972 metrów n.p.m.) i dalej na północ w okolice Biegowej Polany (1800 metrów n.p.m.), gdzie szlak — łącząc się z poprzednią trasą pasterską — prowadził dalej na północ, w górne części trawiastych dolin i hal Pirynu, położonych równoleżnikowo i wznoszących się ku wschodowi (po kolei: Kriva Reka, Begowica, Mozgownica, Czaura, Baszlica). W tym miejscu kolejne doliny „zakręcają” stopniowo na północ, stanowiąc wspaniałe amfiteatr trawiastych dolin i zboczy górskich z licznymi źródłami i jeziorami polodowcowymi. Kolejne doliny i szlaki, przez które przechodzili pasterze aromańscy, to Małe Spane Pole, Wielkie Spane Pole, a także dalej na północ przez jeziora i cyrki Gergijca do jezior doliny Vlahi, położonych tuż pod masywem Wichrenu — najwyższego szczytu Pirynu¹⁵. Tereny pasterskie rozciągały się na wysokościach przekraczających 2000 metrów n.p.m., nierzadko osiągając nawet wysokość 2400–2500 metrów, a na zboczach samego Wichrenu dochodząc nawet do wysokości 2700 metrów n.p.m.

Istniała też trzecia trasa pasterska z Bożdowa, skręcająca na północny zachód z Pilafy i schodząca w dół w dolinę potoku Sandansky (dawniej Sv. Vrač) na jego drugą stronę, do długiej doliny potoku Tremosznicy, prowadzącej pod wschodnie zbocza masywu Sinanicy. Tam dochodziła do hal zwanych Wielkie Spano Polje, łącząc się z poprzednią trasą pasterską. Ta trasa jest kluczowa w poszukiwaniu dziedzictwa kolejnego nieznanego miejsca po piątej osadzie pasterzy wołoskich — Vlaskite Kolibi, wzmiankowanej przez Weiganda¹⁶.

¹³ A. Κωνσταντίνος, *Βλαχοχώρια. Από τη Γράμμουστα στη λεκάνη του Στριμόνα*, <https://vlahoi.net/vlahoxoria/apo-ti-grammousta-sti-lekani-tou-strimona> [dostęp: 17.1.2022].

¹⁴ W okresie międzywojennym szkoła ta była reaktywowana i finansowana przez bogate rody aromańskie w Osteriko. Działała wówczas tylko jako tzw. letnia szkoła. Dopiero zniszczenia dokonane przez Włochów w czasie II wojny światowej oraz krwawa wojna domowa w północnej Grecji położyły kres edukacji w Gramousta; *ibidem*.

¹⁵ BT, Bożdovo, Bułgaria, lipiec 2018.

¹⁶ G. Weigand, *Rumänen und Aromunen*, s. 54.

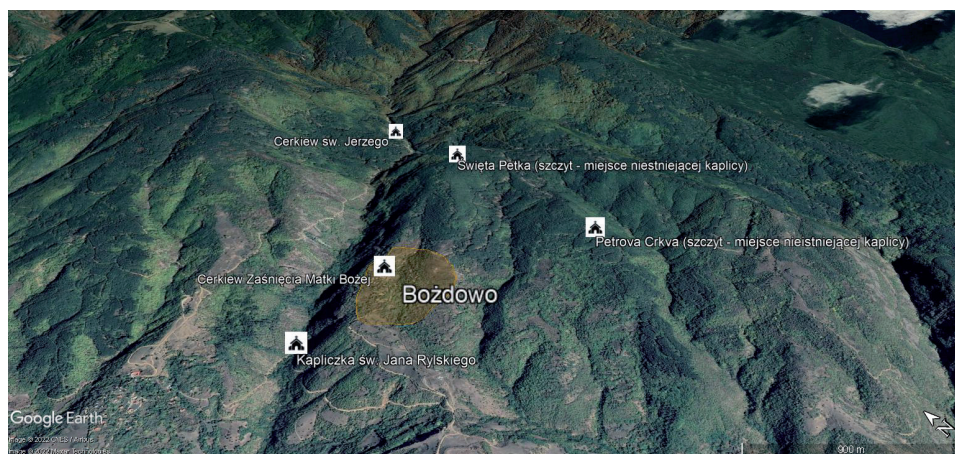
Krajobraz pasterski i kulturowy Bożdowa jeszcze w latach 30. XX wieku wyglądał zupełnie inaczej niż obecnie [mapa z roku 1933]¹⁷. Wioska zabudowana była drewnianymi i kamiennymi domami, a jej centrum stanowiła przepiękna wołoska prawosławna cerkiew pw. Zaśnięcia Bogurodzicy, wybudowana w 1859 roku. Prawie cały obszar wokół osady zajmowały pastwiska i łąki, na stromych stokach zajęte tylko przez pojedyncze drzewa, być może sady. Niewielki las zachowany był tylko bezpośrednio ponad osadą — stanowił zabezpieczenie przed trudnymi warunkami atmosferycznymi — lawinami śniegu i błota oraz osuwaniem się ziemi na osadę. Według archaicznych zwyczajów, znanych także wśród Aromanów, Rzymian i Greków, las pełnił też funkcję magiczną i leczniczą związaną z pogańskim kultem drzew. Był utożsamiony z siedzibą bóstw i demonów, a wraz z chrystianizacją ludów żyjących na Bałkanach — bogów i świętych. To w nim odbywały się uroczystości sakralne łączące wspólnotę i zapewniające jej dzięki odprawionym obrzędom i rytuałom ochronę¹⁸. Ze starych map wynika, że na wzgórzu wznoszącym się nad osadą, na odkrytych górskich pastwiskach, znajdowała się też nieistniejąca już kaplica lub cerkiew pod wezwaniem św. Petki (arom. Sta Viniri). Pamięć po tej świątyni zachowała się w nazwie tego wzniesienia, które do dzisiaj nazywane jest przez mieszkańców osady Sveta Petka. Poniżej szczytu znajdowały się dwa źródła wody¹⁹. Może to sugerować, że płaski teren wokół cerkwi św. Petki mógł być wówczas zamieszkały. Dwa kilometry od Bożdowa, na północny wschód przy potoku Bożdowskim, na wysokości 990 metrów n.p.m. znajdowała się cerkiew św. Jerzego (arom. Sta Georgios). Według przedwojennych map, obok niej działał także tartak wodny. Wokół tej cerkwi rozciągały się tereny pasterskie — była to rozległa polana ciągnąca się nie tylko wzdłuż potoku Bożdowskiego, ale również praktycznie na obu stokach dolin, dochodząc do grzbietu Tumbaty (1406 metrów n.p.m.) na zachodzie i Glavicaty (12) na wschodzie. Obecność tartaku wodnego i rozległych pastwisk oraz źródeł (Kobiece źródła) w lesie, powyżej cerkwi, mogą również sugerować istnienie tu przysiółka. Na wschód od osady, na znajdującym się nieopodal wzgórzu, na przedwojennej mapie zaznaczona była jeszcze jedna cerkiew lub kaplica, obecnie nie istniejąca, prawdopodobnie pod wezwaniem św. Apostoła Piotra — o czym przypomina współczesna nazwa tego wzniesienia Petrova Cerkva. Stała ona na otwartej przestrzeni i była widoczna z dużej odległości, gdyż od strony osady Szatrowo również rozciągały się rozległe obszary łąk i pastwisk. Z ksiąg parafialnych wynika, że w Bożdowie był też duchowny, który opiekował się miejscową cerkwią i opuszczał ją razem z Wołochami. Wyjaśnienie stałej obecności popów w Bożdowie może stanowić zachowana informa-

¹⁷ Zob. <https://map.bgmountains.org/#bgt1933=11/2705656.49/5162751.83/0> [dostęp: 23.1.2022].

¹⁸ S. Stara, R. Tsiakiris, J. Wong, *The Trees of the Sacred Natural Sites of Zagori, NW Greece*, „Landscape Research” 2015, t. 40, nr 7, s. 884–904; A. Dafni, *On the typology and the worship status of sacred trees with a special reference to the Middle East*, „Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine” 2006, t. 26, nr 2, <https://ethnobiomed.biomedcentral.com/articles/10.1186/1746-4269-2-26> [dostęp: 15.2.2022].

¹⁹ Zob. <https://map.bgmountains.org/#bgt1933=11/2705656.49/5162751.83/0> [dostęp: 23.1.2022].

Mapa 1. Rozmieszczenie aromańskich cerkwi i nieistniejących już miejsc kultu wokół Boždowo; opracowanie własne Łukasz Kocój

cja, iż Dimtsas jeden najbogatszych czelników z Boždowa, dzierżawił na zimę majątek w Topolicy (w dolnie Strumy, tuż przy współczesnej granicy z Grecją) będącej własnością cerkwi aromańskiej z Iraklei, opłacanej przez tamtejszą społeczność aromańską²⁰. Jest prawdopodobne, że po opuszczeniu ostatnich Aromanów z Boždowa opuścił osadę również duchowny, czego potwierdzeniem jest brak wpisów do księgi parafialnej po roku 1936²¹.

Warto zauważyć, że rekonstrukcja osady Boždovo, jej pastwisk i dziedzictwa kulturowego pozwalają zauważyć paralelę z topografią innej osady aromańskiej — Grammousty w Grecji. Patroni pierwszych trzech świątyń mogą nawiązywać do zachowanej w pamięci zbiorowej współczesnych Aromanów trzech najważniejszych miejsc sacrum w nieistniejących już dziś dzielnicach (czelnikatach) w Gramousta: głównej dzielnicy Chatzistergios Hatzopoulos z cerkwią Panagia, dzielnicy Patsouras ze świątynią Agios Georgios i dzielnicy Pisiotas ze świątynią Sta Viniri²². Nazwy dzielnic pochodziły z kolei od nazwisk najstarszych rodów żyjących w Gramousta. Podobnie jak w Gramousta, patronem głównej cerkwi położonej w centrum osady Boždovo jest Matka Boża. Również wzgórze Svetej Petki (1158 metrów n.p.m.), usytuowane bezpośrednio nad osadą, nawiązywać może do charakterystycznych elementów krajobrazu kulturowego wielu osad aromańskich znajdujących się w greckich górach Pindos. Święta Petka jest drugą, oprócz Matki Bożej, najważniejszą patronką aromańskich osad w górach Pindos, szczególnie czczona jest też

²⁰ A.I. Koukoudis, *Βλάχικοι πληθυσμοί στο Σαντζακι Σερρών Βλάχικοι νομαδοκτηνοτροφικοί πληθυσμοί, οικισμοί και εγκαταστάσεις στο Σαντζακι Σερρών στα 1900*, <https://www.vlachs.gr/el/various-articles/vlahikoi-oikismoi-sto-santzaki-serron-1900> [dostęp: 18.1.2022].

²¹ BT-EK, Boždovo, lipiec 2018.

²² A.I. Koukoudis, *The Vlachs*, s. 388–390.

w dolinie Aspropotamos, jednym z najstarszych, pierwotnych miejsc zamieszkania Aromanów, ale obecna jest też praktycznie we wszystkich innych miejscach zamieszkiwania tego etnosu w górach Epiru i Tesalii²³. Druga, istniejąca do dzisiaj, cerkiew św. Jerzego położona 2 kilometry na północny wschód od osady, na skrzyżowaniu ważnych szlaków pasterskich prowadzących z Boždowa do wysokogórskich hal (odchodzi stąd droga na północ), nawiązuje do postaci św. Jerzego, jednego z najważniejszych patronów pasterzy, do dziś otoczonego wielkim kultem wśród wszystkich Aromanów (i innych etnosów) na Bałkanach. Czwarte miejsce sakralne — po nieistniejącej już dziś cerkwi. św. Piotra Apostoła (1130 metrów n.p.m.) — łączy się z popularnym wśród pasterzy wołoskich kolejnym patronem pasterzy i zwyczajem fundowania niedużych cerkwi pod tym wezwaniem poza osadą, przy drodze do górskich pastwisk. Miały one chronić zarówno stada, jak i pasterzy przed niebezpieczeństwami, zapewniać pomyślność na pastwiskach i sprowadzać wędrowców bezpiecznie do letniej osady²⁴.

Współczesny krajobraz kulturowy Boždowa tworzy kilkanaście kamiennych gospodarstw zachowanych w różnym stanie. W 2018 roku, podczas naszych odwiedzin, zamieszkiwana była przez 5 mieszkańców (Bułgarów) w lecie, z których na zimę pozostawało jedynie dwóch. W wiosce znajduje się kilka starych, tradycyjnych domów zbudowanych z kamienia i cegły iglicy, nakrytych dachówkami w kolorze czerwonych, z drewnianymi drzwiami i drewnianymi oknami. Część domów wzniesiona jest na wysokiej kamiennej podmurówce. Niektóre z nich są bardzo zniszczone i niezamieszkałe, inne są nowe, remontowane. Wiele domów i gospodarstw zarośniętych jest zielonymi krzewami, drzewami i wysokimi trawami.

Głównym obiektem dziedzictwa kulturowego Aromanów jest obecnie w Boždowo wołoska prawosławna cerkiew pw. Zaśnięcia Bogurodzicy. Mieszkańcy wioski mówią, że została wybudowana przez Wołochów, którzy zamieszkiwali tu do czasów drugiej wojny światowej, do dziś nazywają ją Vlaska cerkva: „oni tu mieszkali do drugiej wojny światowej, potem opuścili wieś i przenieśli się do Sandańskiego, a potem do innych miejscowości w Bułgarii”²⁵. Cerkiew ta jest najlepiej zachowanym obiektem we współczesnej Bułgarii przypisanym do aromańskich pasterzy.

Cerkiew została wybudowana w 1859 roku, według napisu fundacyjnego zachowanego nad wejściem do cerkwi (powyżej portalu). Jest to znacznych rozmiarów świątynia o kształcie prostokąta, z niewielką absydą umieszczoną po stronie wschodniej, z niewielkimi oknami w górnej części ścian. Nad portalem, powyżej datowania cerkwi, we wnęcie znajduje się fresk przedstawiający tronującą Bogurodzicę z Dzieciątkiem, w otoczeniu postaci 12 Apostołów. Poniżej znajduje się kolejny napis fundacyjny ze względu na zniszczenia trudny jednak do odczytania z datą 1874 rok.

²³ BT-EK, Grecja 2015, 2016, 2019.

²⁴ Świątynia ta położona jest na skrzyżowaniu dróg przy kolejnym szlaku pasterskim wiodącym na hale wysokogórskie i jednocześnie przy drodze do Szatrowa, sąsiedniej wiosce aromańskiej.

²⁵ BT-EK, Boždovo, lipiec 2018, mężczyzna, mieszkaniec wioski.

Zdjęcia 2 i 3. Budynki mieszkalne w osadzie Bożdowo; fot. Ewa Kocój

Wewnątrz cerkwi zachował się wysoki, drewniany ikonostas, a w nim drewniane ikony. Górna część ikonostasu zwieńczona jest drewnianą ornamentyką solarną rozciągającą się na całej długości ikonostasu, tworzącą rząd półkoliście zamknięty grubą drewnianą listwą. Nad nią sporych rozmiarów drewniany krzyż, a pod nim postacie Matki Bożej i św. Jana w złotych medalionach — całość tworzy tzw. małe Deesis. Po obu stronach krzyża narzędzie męki Pańskiej — drabina i gwóźdź, symbolizujące przedmioty użyte do zawieszenia Chrystusa na krzyżu.

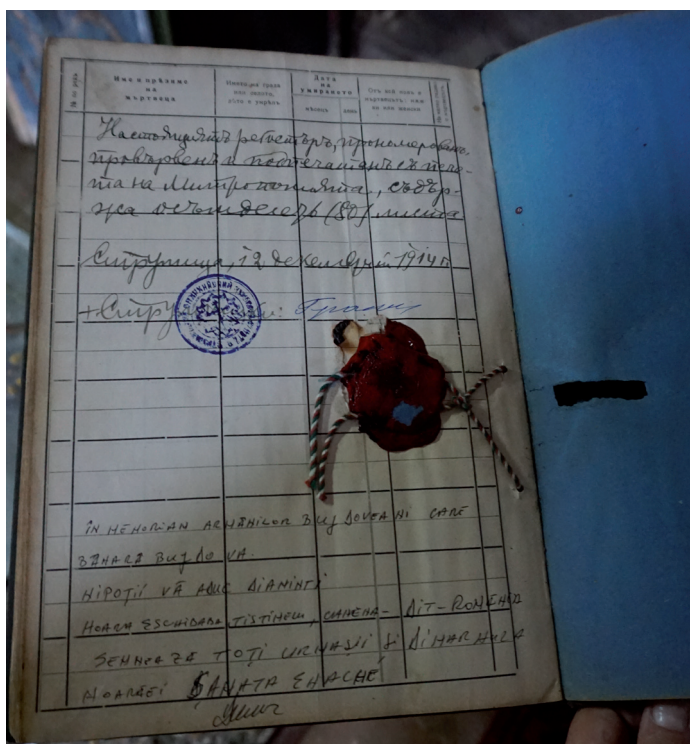
Zdjęcie 4. Ikonostas cerkwi w Bożdowie; fot. Ewa Kocój

Ściany wewnętrzne cerkwi pokryte są malowanymi freskami wykonanymi prawdopodobnie w 1862 roku, według daty umieszczonej na ścianie wewnętrznej świątyni, poniżej fresku przedstawiającego św. Minę. Namalowano na nich m.in. postacie św. Jerzy; św. Eliasza na wozie ognistym udającego do nieba, powożonego przez św. archanioła Michała, w otoczeniu dwóch rycerzy wojowników: św. Myny (z lewej) na koniu zabijającego smoka św. Jerzego Stratilata z prawej (na koniu), zabijającego smoka; Chrystusa Pantokratora w typie Starca Dni w medalionie, błogosławiącego ludzkość, z księgą w lewicy. W cerkwi znajduje się też drewniany chór drewniany, a na nim kilka ikon nowych.

Wokół ścian cerkwi ciągną się drewniane ławki, a na ich oparciu umieszczono zwyczajem aromańskim stare ikony, zarówno drewniane, jak i nowsze papierowe lub za szkłem. Są tu m.in. ogromnych rozmiarów, bardzo zniszczona ikona ze scenami z życia Matki Bożej i Chrystusa, Zdjęcie z krzyża (papierowa), Zwiastowania Matce Bożej (w okuciu metalowym), Matka Boża z Dzieciątkiem w typie Hodegetria (drewniana, bardzo zniszczona), kilka małych ikon ogniska domowego z wyobrażeniami św. Michała Archanioła, św. Jerzego. W cerkwi zachowały się też stare księgi parafialne — urodzin, chrztu i śmierci — tu zawarte są informacje o Aromanach oraz imionach, które im nadawano na chrzcie. Wpisy w księgach kończą się w 1936 roku. Wśród ksiąg znajduje się też mały modlitewnik w języku greckim, bez kilku początkowych stron, w bardzo złym stanie. W świątyni zgromadzono też kilka płyt nagrobnych w języku greckim.

Zdjęcie 5. Ikony w cerkwi w Bozdovo; fot. Ewa Kocój

Zdjęcie 6. Księgi parafialne wsi Bozdovo; fot. Ewa Kocój

SZATROWO —
ZACHOWANA ŚWIĄTYNIA Z NIEISTNIEJĄCEJ OSADY AROMAŃSKIEJ

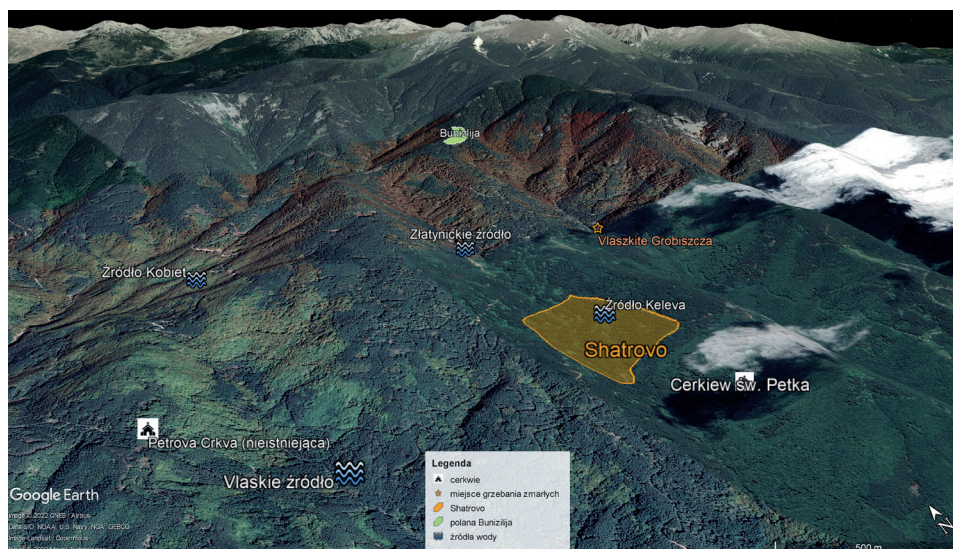
Cztery kilometry na wschód od Boždowa, na wysokości około 1100 metrów n.p.m., położona była czysto aromańska wieś Szatrowo (arom. Shatra, Shatrovo). Osada leżała w dolinie potoku Zlatiniczka. Wieś Shater (arom. namiot) była zamieszkiwana prawdopodobnie już od lat 20 XIX wieku wyłącznie przez Aromanów — uchodźców przybyłych tu z gór Grammos — a jej liczebność należy szacować na kilkaset osób: co najmniej 325 (Kančov) lub — co bardziej prawdopodobne — 528 (Brancoff) i około 45–50 domów (Weigand)²⁶. Po samej osadzie nie zachowały się do dziś żadne budynki mieszkalne i gospodarcze, brakuje również źródeł historycznych mogących potwierdzić jej charakter. Obecne zarośnięte lasem zbocza nie oddają zupełnie charakteru tego miejsca zamieszkałego przez Wołochów. W przeszłości praktycznie cała dolina była pozbawiona lasu i zajmowały ją rozległe pastwiska. Obszar na Szatrowem zachował do dziś nazwę Mandrata, czyli Mleczarnia. Na zachodzie widoczna była cerkiew św. Piotra, usytuowana prawdopodobnie na granicy terenów wypasowych obu osad. Lasem pokryte były stoki nad cerkwią św. Petki, górne zbocza obu stron doliny oraz część zboczy powyżej źródeł potoku Zlatinovichki. Pastwiska pasterzy z Szatrowa ciągnęły się w górę od tej polany, do Szerokiej Polany i Haramijskiej Polany, a następnie wzdłuż grzbietów i doliny w górę potoku Białej Wody, aż do miejsca jej źródeł i miejsca zwanego Kocov Grob (2463 metrów n.p.m.) i trawiastego szczytu Kelio (2484 metrów n.p.m.). Stamtąd wiodły dalsze trasy pasterskie w głąb trawiastych zboczy i hal Pirynu, na wschód w górną część potoku Kelova Reka i trawiaste zbocza masywu Golena (2663 metrów n.p.m.), łącząc się z terenami wypasowymi Lopowa oraz na północ i zachód w dolinę potoku Kriva Reka i Begowicy, przez polany zwane Vlaszko Horo, łącząc się z pastwiskami opisywanymi wcześniej przy osadzie Boždowo.

Jak wynika ze wspomnień Jano Sandanskiego, we wsi Szatrowo działała organizacja WMRO i miała aromańskiego koordynatora — Dimitara Kehayata. Sam Sandansky zatrzymywał się okresowo w Szatrowie w czasie swojej choroby²⁷. Osada wyludniła się po roku 1913, kiedy to duża część mieszkańców wyjechała do Grecji w okolice Seres. Pozostali mieszkańcy wyemigrowali do południowej Dobrudży w latach 20 XX wieku²⁸.

²⁶ D.M. Brancoff, *La Macedoine*, s. 116.

²⁷ Л. Милетиць, *Движението отсамъ Вардара и борбата съ върховиститъ по спомени на Яне Сандански, Черньо Пъевъ, Сава Михайловъ, Хр. Куслевъ, Ив. Анастасовъ Гърчето, Петъръ Хр. Юруковъ и Никола Пушкарковъ*, София 1927, т. 6 (*Въоржжени стълкновения съ турцитъ. Върховиститъ действуватъ заедно съ вжтрешнитъ. Голъми турски загуби. Нападение на гр. Мехомия. Изгарянето на селата Бълица, Обидимъ и Кременъ. Следъ въстанието Сандански се прибира въ България*) [dostęp: 17.2.2022].

²⁸ T. Klimkowski, *Rumuńscy Arumuni i ich język*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia” 2012, t. 19, s. 7–17; M. Nevaci, *Graiuł aromânilor fârșeroți din Dobrogea*, București 2011; idem, *Identitate*

Mapa 2. Krajobraz kulturowy Szatorowa; opracowanie własne Łukasz Kocój

Współcześnie w krajobrazie kulturowym zachowała się stara nazwa wsi Szatoro oznaczająca miejsce po dawnej wsi aromańskiej. Znajduje się tu też kilka źródeł wody mających własne nazwy, kluczowych w przeszłości dla gospodarki pasterskiej, w tym jedno noszące do dziś nazwę Vlaskie źródło. Przy jednym z nich, tuż nad dawną osadą, powstało nowe schronisko wysokogórskie (Zlatinovichka), biorące swoją nazwę od tego źródła. Z kolei przy szlaku pasterskim z Szatorowa w góry, tuż przed halami wysokogórskim po połączeniu z trasą pasterską z Boždowa, zachowała się nazwa polany Bunozila, co oznacza w języku aromańskim powitanie („dzień dobry”).

Jedynym zachowanym do dnia dzisiejszego elementem dziedzictwa kulturowego Aromanów w Szatorowo jest stara kamienna cerkiew św. Petki, wybudowana według dostępnych źródeł historycznych około roku 1866²⁹. Jest to trójnawowa pseudobazylika (wymiary — 16,5 metra długości i 7 metrów szerokości. Wiadomo, że pod koniec XIX wieku dobudowano do konstrukcji nawowej świątyni murowany i wyższy od samej nawy babiniec — może to świadczyć o rosnącej liczebności osady. Na stropie nawy świątyni można obejrzeć zachowane do dziś bogate drewniane rzeźbienia. Interesujące są losy świątyni po opuszczeniu jej przez Aromanów. Po wysiedleniu społeczności aromańskiej z Szatorowa świątynia znalazła się pod opieką mieszkańców sąsiedniej wsi Darzhanowo, a następnie — po ich wysiedleniu — świątynia została całkowicie opusz-

românească în context balcanic, București 2013, N. Saramandu, *Aromâna vorbită în Dobrogea. Texte dialectale. Glosar*, București 2007; idem, *Cercetări asupra aromânei vorbite în Dobrogea*, București 1972.

²⁹ *Света Петка (Шаторово)*, [https://www.wikiwand.com/bg/%D0%A1%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B0_%D0%9F%D0%B5%D1%82%D0%BA%D0%B0_\(%D0%A8%D0%B0%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%BE\)](https://www.wikiwand.com/bg/%D0%A1%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B0_%D0%9F%D0%B5%D1%82%D0%BA%D0%B0_(%D0%A8%D0%B0%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%BE)) [dostęp: 10.2.2022].

Zdjęcie 7. Cerkiew św. Petki w Szatrowie; https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sv_Petka_Shatrovo_IMG_6702.jpg [dostęp: 27.2.2022]

czona). Cerkiew była bogato wyposażona w przedmioty kultu religijnego — utensy-
lia liturgiczne i ikony — dlatego też znaczna część inwentarza w 1960 roku została
przeniesiona do nowopowstałej małej cerkiewki wybudowanej przy cmentarzu we wsi
Sklawe, z zachowaniem wezwania św. Petki na cześć cerkwi w Szatrowie.

Miejsce jest nieprzypadkowe — to tu odbywały coroczne letnie targi zwierząt
hodowlanych, w których brali udział Aromanie. Ciekawe, że mimo trudnych lat peł-
nych ostrych sporów narodowościowych, zachowała się lokalnie silna nić szacunku
i sympatii pomiędzy lokalną ludnością słowiańską a byłymi ich sąsiadami z etnosu
aromańskiego, dobrze wspomnianych w tej handlowej osadzie. W 2019 roku miesza-
kańcy i duchowni okolicznych miejscowości rozpoczęli prace remontowe przy re-
stauracji starej cerkwi w Szatrowie — odrestaurowano wówczas dach i zniszczone
ściany świątyni, wybudowano wiaty i wzmocniono nasyp podpierający³⁰. Oryginalny
kamienny dach zamieniono na pokryty z blachy. Przy cerkwi odbywa się obecnie
w każdym roku okazjonalnie kurban w święto patronki, czyli 26 lipca.

Ważnym śladem dawnego dziedzictwa aromańskiego, widocznym do dziś w kra-
jobrazie kulturowym, jest również niewielkie wzniesienie położone około kilometr
powyżej osady, w drodze na pastwiska górskie, które do dzisiaj nazywa się Vlaszkite

³⁰ В. Кжнчов, *Македония*, s. 189.

Grobiszczu. Jego nazwa nie jest przypadkowa — stanowi ona ślad zwyczajów nomadycznych pasterzy związanych z pochówkiem zmarłych. W zbiorowej pamięci Aromanów zachowały się do dziś opowieści o zwyczajach grzebania swoich zmarłych na wzniesieniach położonych powyżej osady, w górach lub przy trasach swoich wędrówek. Ten archaiczny zwyczaj wywodził się z czasów transhumancji, kiedy wędrujące ludy chowały zmarłych podczas wędrowania — w miejscach symbolicznych (w górach, pod drzewami, kamieniami). Symbolika raju w tych społecznościach utożsamiana była bowiem z zielonymi pastwiskami, bogatymi w wodę położonymi wysoko w górach. Według tradycyjnych wierzeń, duchy zmarłych miały czuwać nad bezpieczeństwem stad, pastwisk i społeczności pasterskiej³¹.

LOPOWO — DZIEDZICTWO NIEISTNIEJĄCEJ OSADY PASTERSKIEJ

Znacznie wyżej, na wysokości około 1450 metrów n.p.m., siedem kilometrów na wschód od Szatrowa, położona była duża aromańska osada Lopowo (arom. Lopuva, Lopovo). Droga do Lopowa wiedzie grzbietem nazywanym na mapach Petrova Crkva, prowadząc dalej przez grzbiet, zwany Vlaszki Rit z polanami wypasowymi, na których widoczne są ślady współczesnego pasterstwa. Liczebność wsi przekraczała 600 osób, czyli była to największa osada aromańska w Pirynie³². Według zachowanych źródeł, miało się tu znajdować około 50 chat³³. Kančov podaje z kolei jej inną liczebność — zdaniem etnografa miało tu zamieszkiwać zaledwie 200 osób³⁴.

Krajobraz kulturowy tego obszaru był w przeszłości charakterystyczny dla gospodarki pasterskiej. Cały obszar doliny potoku Lopowa oraz oba zbocza dolin pokrywały w XIX wieku, za czasów Aromanów, większe lub mniejsze polany. Wiele z nich zarosło obecnie lasem. Na mapie z 1933 roku widać wyraźnie, że proces wylesiania obszaru Lopowa nie nastąpił na taką skalę, jak w okolicach Boždowa i Szatrowa. Wynikało to też ukształtowania terenu — dolina potoku Lopovo jest dużo węższa, a otaczające ją zbocza stromsze. Główne aromańskie tereny wypasowe położone były powyżej Lopowa, zaczynają się na polanach Dželepica (1710 metrów n.p.m.) i Górne Lopowo/Stare Lopovo (1689 metrów n.p.m.), gdzie prawdopodobnie był niegdyś przysiółek głównej osady. Warto zwrócić uwagę na położenie tego miejsca znajdującego się u wrót do rozległych dolin ciągnących się na północ Pirynu. Takie strategiczne miejsce pozwalało kontrolować napływ grup pasterzy wędrujących z południa przez dolinę Bystrzicy Piryńskiej. Stare Lopovo razem z inną aromańską osadą Papas Czair, położone po wschodniej stronie dalej na południe, przypominają dwie strażnice regulujące ruch pasterski w południowym Pirynie.

³¹ Badania terenowe.

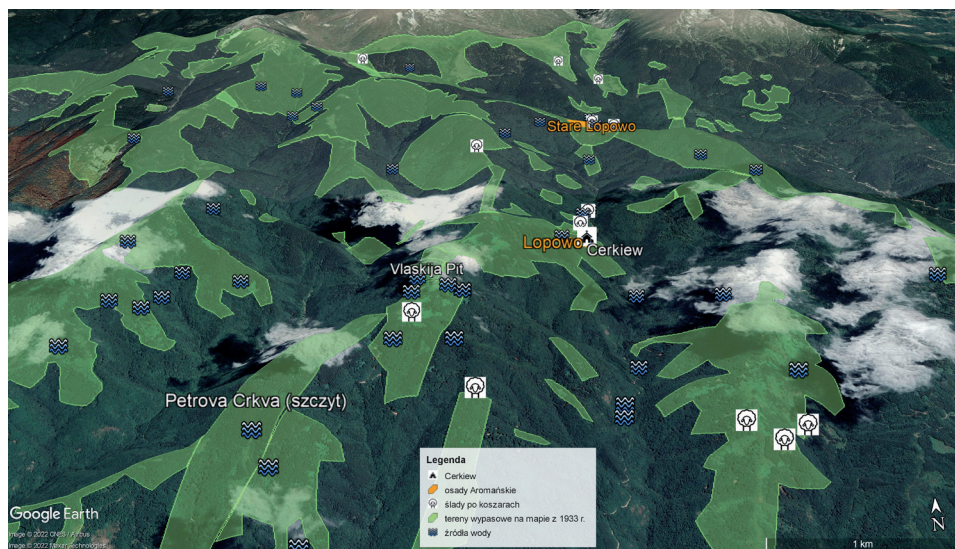
³² D.M. Brancoff, *La Macedoine*, s. 192.

³³ G. Weigand, *Rumänen und Aromunen*, passim.

³⁴ В. Кжнчов, *Македонија*, passim.

Mapa 3. Krajobraz kulturowy dawnego Lopova; opracowanie własne Łukasz Kocój

Mapa 4. Lopovo i pastwiska aromañskich pasterzy; opracowanie własne Łukasz Kocój

W pobliżu Starego Lopowa rozpoczynają się rozległe hale wysokogórskie i trawiaste zbocza ciągnące się w górnej części doliny rzeki Piryńskiej Bystrzycy, rozdzielającej się w tym rejonie na trzy największe jego górne dopływy. Najbardziej na zachód biegnie Kelova (Krainata) Reka, łącząc wysokogórskie pastwiska przez Kelową Mandrę aż do miejsca zwanego Soliszczeto. Prawdopodobnie były to wspólne tereny wypasowe z pasterzami z Szatrowa. Drugi potok prowadził do szerokich zielonych pastwisk Basz Mandra, rozpościerających się wzdłuż potoku o tej samej nazwie, a trzeci biegł wzdłuż trawiastej doliny Wielkiej Rzeki Golema (Tritrata) Reka, ciągnącej się na północ przez Piryn aż do jezior Malenkoto (2350 metrów n.p.m.), Mitrovo (2300 metrów n.p.m.), i Argirovo (2370 metrów n.p.m.). Powyżej tych jezior znajdowała się droga prowadząca przez przełęcz Demirkapija w północno-wschodnie masywu Pirynu i jeziora położone w bliskości Popowo. Kolejne rozległe tereny wypasowe ciągnęły się na północny wschód wzdłuż zachodnich zboczy masywu Chlebenia (Ambartasz) (2632 metrów n.p.m.), w kierunku polany Todorovo (1832 metrów n.p.m.) oraz wzdłuż wschodnich dopływów Bystrzycy Piryńskiej. Tu łączyły się z terenami wypasowymi pasterzy z Papas Czair. Tak rozległy obszar doskonałych pastwisk dawał Lopovo możliwość nakarmienia wielu stad owiec i koni. To właśnie z powodu tych pastwisk, mimo położenia wysoko w górach, Lopovo mogło być najliczniej zamieszkałą osadą Aromunów w Pirynie. W ten sposób te cztery osady aromańskie położone na południu Pirynu wypełniały praktycznie każdy dostępny teren wypasowy, oczywiście dzieląc go z innymi etnosami pasterskimi Jorukami i Karakaczanami.

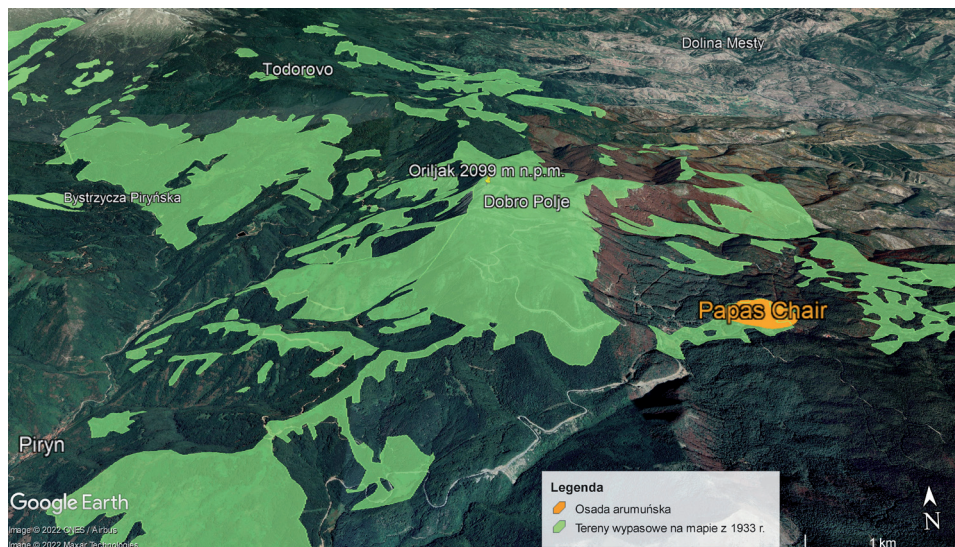
Współcześnie nie zachowały się żadne ślady po żyjących tu w przeszłości Aromanach, poza zarastającą polaną w lesie — na starych mapach topograficznych z 1933 roku zaznaczona była w tym miejscu cerkiew. W Lopovo zachowały się ślady działalności zbrojnej związanej z powstaniem przeciwko Turkom w 1903 roku. Wielokrotnie w osadzie przebywał dowódca WMRO Jano Sandanski. Przywódcą WMRO w osadzie był Wołoch Vasil Indjeto. Jedyne zachowane zdjęcie z Lopowo pokazuje kilku przywódców tej grupy, w tym Jano Sandanskiego ubranego w grubych zimowe buty. W Lopovo w różnym okresie zginęło też kilku przywódców rewolucjonistów w walkach frakcyjnych. Osada została całkowicie opuszczona po roku 1913³⁵.

PAPAS CZAIR — U POŁUDNIOWYCH WRÓT DO PIRYNU

Papas Czair była stosunkowo liczną osadą zamieszkiwaną w przeszłości przez społeczność Aromanów, licząca co najmniej około 300 osób (Kančov 1900) i 50 chat (Weigand, 1904), mająca własny murowany kościół pod wezwaniem apostołów Piotra i Pawła³⁶. Osada podzielona była na dwie dzielnice — w jednej zamieszkiwali Gramoustanie, w drugiej „Motsowianie”, uciekinierzy z doliny Aspropotamos. Istniała już około

³⁵ A.I. Κουκούδης, *Βλάχικοι πληθυσμοί*.

³⁶ В. Кжнчов, *Македония*; G. Weigand, *Rumänen und Aromunen*.

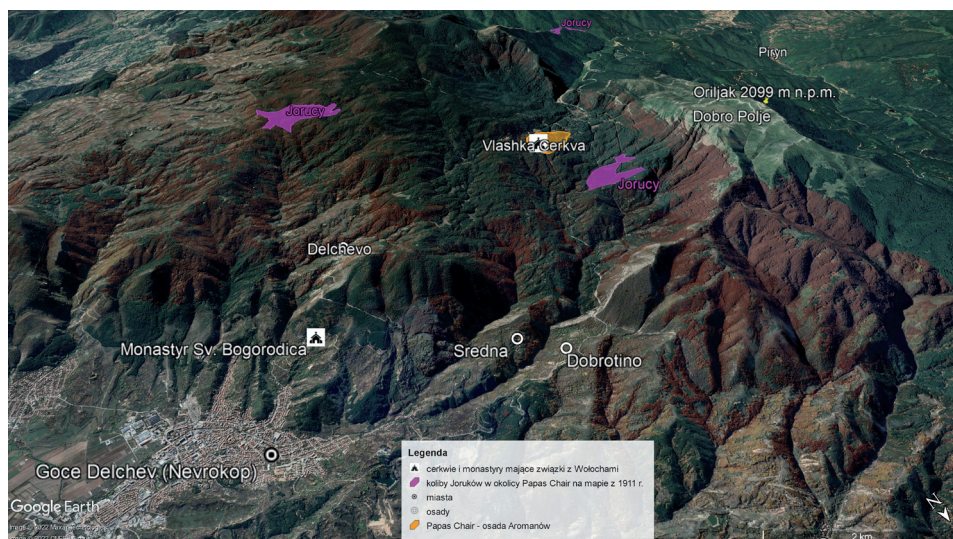

Mapa 5. Papas Czair i rozległe pastwiska masywu Oriljka; opracowanie własne Łukasz Kocój

1820 roku jako miejsce letnich wypasów Aromanów³⁷. Jej ośrodkiem handlowym był Newrokop, w którym znajdowało się również skupisko osiadłej ludności arumańskiej, zamieszkującej tam obok Bułgarów i Greków, wśród większości tureckiej.

Najbardziej interesujące ze względu na dziedzictwo wołoskie jest położenie tej osady, usytuowanej na ważnej przełęczy górskiej Papas Czair, obecnie nazwanej Popovo Livadi (1430 metrów n.p.m.). W przeciwieństwie do innych osad arumańskich w Pirynie, Aromanie wybudowali tu swoje chaty przy starej drodze handlowej łączącej Nevrokop z Melnikiem (7 km na południowy zachód od Nevrokopu i około 22 km na wschód od Melnika). Na południe z przełęczy Papas Czair prowadził także stary szlak pasterski idący z gór Ali Botusz (Orvilos), skąd arumańscy nomadzi docierali przez przełęcz Paril w góry Pirynu. Można zatem przypuszczać, że było to jedno z pierwszych miejsc osiedlenia się nomadów wołoskich w Pirynie, prawdopodobnie zasiedlone już na początku XIX wieku. Warto nadmienić, że tradycja osiedlania się Aromanów przy szlakach handlowych na ważnych przełęczach górskich lub po obu stronach przeprawy górskiej, sięgała na całych Bałkanach okresu średniowiecza. Umożliwiało im to kontrolowanie dróg handlowych w miejscach strategicznych ze względów wojskowych, a zagrożonych również przez ataki na wędrujących kupców. Pasterze kontrolujący te przełęcze mieli także ułatwiony dostęp do rozległych pastwisk ciągnących się od szlaków handlowych w głąb gór. Dzięki temu, Aromanie uzyskali

³⁷ A.I. Koukouδης, Β. Γούναρης, *Απο την Πίνδο ως την Ροδόπη, αναζητώντας τις εγκαταστάσεις και την ταυτότητα των Βλάχων*, <https://vlachs.gr/el/various-articles/apo-tin-pindo-os-tin-rodopi> [dostęp: 2.1.2022].

Mapa 6. Tereny Aromanów i Juruków w Papas Czair; opracowanie własne Łukasz Kocój

szereg przywilejów zarówno w czasach bizantyjskich, jak i Imperium Osmańskiego, związanych właśnie z pomocą w ochronie kluczowych dróg handlowych i wojskowych. Dotyczyło to wielu osad aromanських w górach Pindos, m.in. Metsovo, Anilio i po drugiej stronie przełęczy Malakasi, osady Haliki (Chaliki), przed drogą górską do Metsovo, czy Perivoli i Vouvousa w północnym Pindos³⁸. Aromanские koliby w Papas Czair w Pirynie w XIX wieku nie miały prawdopodobnie tak dużego znaczenia w działaniach wojskowych, jak osady w Pindos, stanowiły jednak dogodne miejsce postoju dla lokalnych kupców, a przede wszystkim dawały kontrolę nad szlakami pasterskimi i stadami przemieszczającymi się z południa na rozległe pastwiska położone w masywie Oreljak i dalej na północ, w głąb Pirynu.

Drugim, wyróżniającym się elementem osadnictwa aromanських pasterzy w Papas Czair, było położenie osady wśród terenów koczowniczych plemion Juruków (tur. Yörük — wędrujący). Ich koliby znajdowały się zarówno na północ, jak i południe od Papas Czair. Jurukowie zostali sprowadzani przez Turków z Anatolii na tereny Bałkanów już około XIV wieku, w celu kolonizacji wyludnionych terenów rosnącego Imperium Osmańskiego. Musieli wędrować po Pirynie dużo wcześniej niż Aromanie. Podobnie jak Wołosi, Jurukowie doceniali położenie Papas Czair umożliwiające im dostęp zarówno do Pirynu, jak i do zimowych obszarów położonych nad Morzem Egejskim. Niestety, nie wiemy nic o relacjach łączących oba etnosy oraz o sposobach dzielenia się pastwiskami i szlakami pasterskimi, choć do dziś istnieją oni w pamięci kulturowej spotkanych przez nas pasterzy w górach Rodopów, Riły i Pirynu.

³⁸ A.I. Koukudis, *The Vlachs*, passim.

Zdjęcie 8. Dawne tereny aromańskich pasterzy w Pirynie — Dobro Polje; fot. Ewa Kocój

Papas Czair miała doskonały dostęp do południowych, dobrze nasłonecznionych masywów Pirynu i zboczy pasma Orleljak (2099 metrów n.p.m.), na którym współcześnie wybudowana jest stacja telewizyjna. Na wysokości dochodzącej do 2000 metrów n.p.m. znajdowały się i nadal znajdują doskonałe tereny wypasowe, zwane Dobre Polje, do dzisiaj wykorzystywane przez pasterzy owiec i koni. W okolicach tej góry można też współcześnie spotkać niewielkie stada koni pasące się bez nadzoru pasterzy oraz stada muzułmańskich pasterzy dochodzących tutaj ze wschodnich zboczy Pirynu³⁹. Na północ masywu Orlika grzbiet Pirynu obniża się do wysokości około 1700–1800 metrów n.p.m. i stanowi doskonałe tereny wypasowe dla zwierząt na wykarczowanych leśnych polanach. Ciągący się na północ grzbiet Pirynu posiada rozległe polany Senoto (1770 metrów n.p.m.), Mravcena Poljana (1824 metrów n.p.m.), Chemerikova Poljana (1824 metrów n.p.m.), Askerski Kolibi (1772 metrów n.p.m.), Suvitja (1735 metrów n.p.m.), stopniowo skręcające na północny zachód do Pjejova Poljana (1871 metrów n.p.m.) i dalej ciągnące się aż do Todorovo (1832 metrów n.p.m.), Dlgata Poljana (1778 metrów n.p.m.), Govedarnika (2011 metrów n.p.m.), podchodząc pod trawiaste zbocza masywu Wojkowego (Czarnego) Wierchu (2343 metrów n.p.m.) i Sziligarnika (2032 metrów n.p.m.). Na zachód łączy się ten teren z terenami wypasowymi pasterzy z Lopowa, na północ ciągnąc się wzdłuż wschodnich grzbietów Pirynów. Oprócz grzbietu, teren wypasu zajmuje polany na zboczach zarówno zachodnich, jak i wschodnich, zajmując łącznie znaczny obszar, współdzielony w przeszłości przez licznie występujące na tym terenie muzułmańskie grupy Joruków, a niżej Pomaków.

³⁹ BT-EK, Dobropolje, Bułgaria, lipiec 2018.

Zdjęcie 9. Cerkiew pw. Apostołów Piotra i Pawła w Papas Czair; fot. Ewa Kocój

Aromanie z Papas Czair na zimę udawali się na niziny rzeki Mesta, w dolinę miasta Drama, głównie do miasta Prosotani i bardziej na południe do Rodolivos i Proti. Papas Czair został w całości opuszczony przez ludność wołoską w 1913 roku po II wojnie bałkańskiej, a większość mieszkańców przeniosła się w okolice zimowych siedzib, głównie do Prosotani⁴⁰. W 2018 roku odbudowano w Papas Czair aromańską cerkiew pw. Apostołów Piotra i Pawła, do dziś nazywaną pod Vlaşka Crkva.

Świątynia ta została odbudowana od podstaw, w miejscu ruin poprzedniej cerkwi. Nastąpiło to ze środków unijnych jako wspólna inicjatywa Bułgarów i Greków, dzięki współpracy gmin Golce Delczew (Bułgaria) i Kato Nevrokop (Grecja) za sumę ok. 240 000 EURO⁴¹. Na miejscu organizowany był także obóz dla młodzieży z Grecji. Dawne opuszczone miejsce, dzięki łagodnemu klimatowi i dobrym warunkom narciarskim, stało się współcześnie kurortem górskim (obecnie jest tu już około 400 daczy i willi), przyjmując nową funkcję i będąc wykorzystywane głównie przez Bułgarów⁴².

⁴⁰ A.I. Koukouδης, *Βλάχικοι πληθυσμοί*.

⁴¹ BT-EK, Papas Czair, lipiec 2018.

⁴² BT-EK, Papas Czair, lipiec 2018.

ZAKOŃCZENIE

Zjawiska i elementy dziedzictwa kulturowego ulegają nieustannie różnym przemianom, wynikającym ze zmian zachodzących w kulturze, ale i procesów historyczno-politycznych oraz społeczno-ekonomicznych. Wynika to z faktu, że różne regiony Europy Środkowo-Wschodniej i Południowej i żyjące tu małe wspólnoty podlegały szczególnemu doświadczeniu historycznemu w XX wieku — totalitaryzmom tego stulecia. Świat, który stworzyły wielokrotnie ulegał niszczeniu i przemianom, związanym z wysiedleniami, deportacją, wojnami, a szerzej z ideologiami, w ramach których dokonywano przemocy. Nierzadko musiał być ukrywany przez obcych. Prowadzona polityka asymilacji w stosunku do nich spowodowała konieczność ukrywania, a nierzadko i przymusowego wyrzekania się wielu tradycji, a tym samym ogromne straty w zakresie ich materialnego i niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Taka sytuacja dotknęła małe wspólnoty pasterzy żyjących w Bułgarii (i nie tylko) — we współczesnym świecie ginący świat ich dziedzictwa stanowi obszar nadający się do ochrony i rewitalizacji, aby nie musiał istnieć jedynie w pamięci, a niebawem i niepamięci współczesnych pokoleń.

BIBLIOGRAFIA

Opracowania

- Bakalov I., Borisova N., Čovjek, kojto spasi izčezvašтите karakačanski norodi [Бакалов И., Борисова Н., Човекът, който спаси изчезващите каракачански породи], 2014, <https://e-vestnik.bg/20153/chovekat-koyto-spasi-izchvezvashtite-karakachanski-porodi/> [dostęp: 1.2.2022].
- Brancoff D.M., *La Macédoine et sa population chrétienne*, Paris 1905.
- Czamańska I., *Wolosi i Słowianie w średniowieczu i epoce nowożytnej*, „Res Historica” 2016, t. 41, s. 11–24.
- Czekalski T., *Balkańska ziemia obiecana?: problem Holokaustu w albańskich badaniach nad przeszłością*, „Zagłada Żydów” 2015, nr 11, s. 531–544.
- Czekalski T., *Perypetie historyka — o specyfice badań nad przeszłością w krajach bałkańskich* [w:] *Tematy trudne. Sytuacje badawcze*, red. I.B. Kuźma, Łódź 2013, s. 143–154.
- Dafni A., *On the typology and the worship status of sacred trees with a special reference to the Middle East*, „Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine” 2006, t. 26, nr 2, <https://ethnobiomed.biomed-central.com/articles/10.1186/1746-4269-2-26> [dostęp: 15.2.2022].
- Fürer Ch., *A Wedding in the Bulgaria Mountain*, „Geographische Magne” 1936–1937, t. 4, s. 203–214.
- Geleki C., *Türk Kültüründe Oğuz-Türkmen-Yörük Kavramları. Türkiye Araştırmaları Dergisi*, t. 1, Güz 2004.
- Haciu A.N., *Aromanii. Comert, industrie, arte, expansiune, civilizatie*, Focsani 1936.
- Капџов В. [Кжнчовъ В.], *Makedonia. Etnografija i statistika* [Македония. Етнография и Статистика], Sofia 1900.
- Karavitis I., *O Makedonikos agōn*, t. 2, Athīna 1994 [Καραβίτης Ι., *Ο Μακεδονικός αγών*, Αθήνα 1994].
- Karkin A.M., Oyan S., *A Study on Life, Cultural Features and Music of Sarıkeçililer, the Last Yoruks (Turkish Nomads) Living in Mersin Province*, „Journal of the Fine Arts Institute (GSED)” 2015, t. 35, s. 271–285.
- Klimkowski T., *Rumuńscy Arumuni i ich język*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia” 2012, t. 19, s. 7–17.

- Klupsz L., *Krajobraz kulturowy jako kategoria zabytków i jego specyfika*, „Ochrona dziedzictwa kulturowego. Klasyfikacja i kategoryzacja w systemie ochrony zabytków” 2016, t. 16, nr 2, s. 41–56.
- Kocój E., *Artifacts of the past as traces of memory. The Aromanian Cultural heritage in the Balkans*, „Res Historica” 2016, t. 41, s. 175–195.
- Kocój E., *The Story of an Invisible City. The Cultural Heritage of Moscopole in Albania. Urban Regeneration, Cultural Memory and Space Management* [w:] *Intangible heritage of the City. Musealisation, preservation, education*, red. M. Kwiecińska, Kraków 2016, s. 267–280.
- Kocój E., Kocój L., *W poszukiwaniu „nowej Grammousty”. Dziedzictwo kulturowe pasterzy Aromanów/Wołochów w Południowym Pirynie w Bułgarii (I)*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia” 2022, t. 29, s. 381–398.
- Konstantionos A., Vlachochória. Apó ti Grámmousta sti lekáni tou Strymón, Βλαχοχώρια [Κωνσταντίνος Α., *Βλαχοχώρια. Από τη Γράμμουστα στη λεκάνη του Στρυμόνα*], <https://vlahoi.net/vlahoxoria/apo-ti-grammousta-sti-lekani-tou-strimona> [dostęp: 17.1.2022].
- Koukoudis A.I., Irakleia Serrōn: mia syllogikī vláhiķī Odysseia [Κουκούδης Α.Ι., *Ηράκλεια Σερρών: μια συλλογική βλάχικη Οδύσσεια*], <https://vlachs.gr/el/various-articles/irakleia-serron-mia-syllogiki-vlaxiki-odyseia> [dostęp: 4.2.2022].
- Koukoudis A.I., Vlahikoī plithysmoi sto Santzaki Serrōn Vlahikoī nomadoktīnotrofikoi plīthysmoi, oikismoi kai enkatastaseis sto Santzaki Serrōn sta 1900 [Κουκούδης Α.Ι., *Βλάχικοι πληθυσμοί στο Σαντζάκι Σερρών Βλάχικοι νομαδοκτηνοτροφικοί πληθυσμοί, οικισμοί και εγκαταστάσεις στο Σαντζάκι Σερρών στα 1900*], <https://www.vlachs.gr/el/various-articles/vlahiko-i-oikismoi-sto-santzaki-serron-1900> [dostęp: 18.1.2022].
- Koukoudis A.I., Vlahōhória. Apo tī Grámmousta stī lekani tou Strymona [Κουκούδης Α.Ι., *Βλαχοχώρια. Από τη Γράμμουστα στη λεκάνη του Στρυμόνα*], <https://vlahoi.net/vlahoxoria/apo-ti-grammousta-sti-lekani-tou-strimona> [dostęp: 17.1.2022].
- Koukoudis A.I., *The Vlachs: Metropolis and Diaspora*, Saloniki 2003.
- Koukoudis A.I., Gounaris V., Apo tīn Pīndo os tīn Rodopī, anazītōntas tis enkatastaseis kai tīn tautōtīta tōn Vlahōn [Κουκούδης Α.Ι., Γούναρης Β., *Απο την Πίνδο ως την Ροδόπη, αναζητώντας τις εγκαταστάσεις και την ταυτότητα των Βλάχων*], <https://vlachs.gr/el/various-articles/apo-tin-pindo-os-tin-rodopi> [dostęp: 2.1.2022].
- Kžinčov V., Makedonia. Etnografia i statistika, Sofia 1900 [Кжнчов В., *Македония. Етнография и Статистика*, София 1900].
- MacDermott M., *For Freedom and perfection: The Life of Yané Sandansky*, London 1988.
- Miletić L., Dviženieto ot samu Vardara i borбата su vukovistitje po spomeni na Jane Sandanski, Čern’o Pyeevu, Sava Mihaïlovu, Hr. Kuslevu, Iv. Anastasovu Gurcheto, Peturu Hr. Jurukovu i Nikola Puškarovū, t. 6, Sofia 1926 (Vūorūženi stūlknovenija sū turcīte — Vūrhovistitje deīstvuvatū zaedno sū vūtrešnīte. Golyemi turski zagubi. Napadenie na gr. Mehomiya Izgarianeto na selata Byelica, Obidimu i Kremenū. Sledu vustanieto Sandanski se pribira vu Bulgarija [Милетић Л., *Движението отсамъ Вардара и борбата съ върховиститѣ по спомени на Яне Сандански, Черньо Пъевъ, Сава Михайловъ, Хр. Куслевъ, Ив. Анастасовъ Гърчето, Петъръ Хр. Юруковъ и Никола Пушкарковъ*, София 1927, т. 6 (*Въроржжени стълкновения съ турцитѣ. Върховиститѣ действуватъ заедно съ вжтрешнитѣ. Голѣми турски загуби. Нападение на гр. Мехомия. Изгарянето на селата Бѣлица, Обидимъ и Кременъ. Следъ въстанието Сандански се прибира въ България*)] http://www.promacedonia.org/bmark/lm_voevodi/index.html] [dostęp: 17.2.2022].
- Minov N., *The Aromanians and IMRO*, „Macedonian Historical Review” 2011, t. 2, s. 181–200.
- Minov N., *The Vlachs in Macedonia in the 19th and 20th centuries*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia” 2021, t. 28, s. 211–223.
- Minov N., *The War of Numbers and its First Victim: The Aromanians in Macedonia (End of 19th – Beginning of 20th century)*, „Macedonian Historical Review” 2012, t. 3, s. 153–192.
- Nevaci M., *Graiuł aromănilor fărșeroși din Dobrogea*, București 2011.

- Nevaci M., *Identitate românească în context balcanic*, București 2013.
- Nowicka E., *Nasz język rozumieją aniołowie. Aromanie we współczesnym świecie*, Kraków 2011.
- Paszkiwicz J., *Macedoński problem narodowościowy w greckiej polityce zagranicznej w latach dwudziestych XX wieku* [w:] *Macedoński dyskurs niepodległościowy*, red. I. Stawowy-Kawka, M. Kawka, Kraków 2011, s. 191–203.
- Paszkiwicz J., *Main challenges for the Greek national security against the geopolitical changes in the Balkans during the period 1918–1923*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia” 2019, t. 26, s. 193–212.
- Paszkiwicz J., *Włosi na współczesnych Balkanach (XX–XXI w.) Przejawy odrębności i asymilacji*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia” 2021, t. 28, nr 1, s. 253–284.
- Petrov P., Pütuvane na prof. V.N. Zlatarski iz Makedonija [Петров П., Пътуване на проф. В.Н. Златарски из Македония], „ВИС” 1991, t. 60, nr 1, s. 71, <http://macedonia-history.blogspot.com/2008/10/1916.html> [dostęp: 2.3.2022].
- Rakšieva S., Koreni. Etničeska identičnost na arumūnite v Bŭlgariya, „Българска етнология” 2001, t. 4, s. 29–45 [Ракшиева С., Корени. Етническа идентичност на арумъните в България], „Българска етнология” 2001, t. 4].
- Rakšieva S., *Pastirite ot Gramos*, „Българска етнология” 1996, t. 22, nr 1, s. 53–65 [Ракшиева С., *Пастирите от Грамос*, „Българска етнология” 1996, t. 22, nr 1].
- Rakšieva S., Predstavi na nomadite arumūni za usvoenata teritorija, „Българска етнология” 1998, t. 1–2, s. 59–67 [Ракшиева С., *Представи на номадите арумъни за усвоената територия*, „Българска етнология” 1998, t. 1–2].
- Rakšieva S., Rodoliubci vozkresiavat hram v izčežnaloto selo Šatrovo [Ракшиева С., *Родолубци възкресяват храм в изчезналото село Шатрово*], <https://dnews.bg/rodolubci-vazkresavat-hram-v-izchežnaloto-selo-shatrovo.html> [dostęp: 10.2.2022].
- Rakšieva S., *The Nomadic Aromunians' Concept of a Territory Under Control*, „Ethnologia Balkanica” 1997, s. 196–204.
- Rembierz M., *O kulturowym dziedzictwie wypasania owiec i symbolicznie pasterskiej oraz o sztuce kucharskiej i dobrym smaku*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2014, t. 14, s. 82–108.
- Sajkowski W., *Pierwsza wojna bałkańska według francuskiego dziennika „Le Temps” a zachodnioeuropejskie stereotypy dotyczące ludów bałkańskich*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia” 2012, t. 19, s. 241–248.
- Sajkowski W., *The Depiction of the Western Black Sea Region in French Military documents from the Napoleonic Era* [w:] *Europe and the Black Sea Region. A History of Early Knowledge Exchange (1750–1850). Studies on South East Europe*, red. D. Gutmeyr, K. Kaser, t. 22, Graz 2018, s. 183–199.
- Saramandu N., *Aromâna vorbită în Dobrogea. Texte dialectale. Glosar*, București 2007.
- Saramandu N., *Cercetări asupra aromânei vorbite în Dobrogea*, București 1972.
- Simeonowa T., Hram sv. Dimitr v grad Peščera [Симеонова Т., *Храмът Св. Димитър в град Пещера*], bmv 2011.
- Sotirović V., *The Balkan Vlachs — an extinguishing ethnolinguistic group*, https://www.academia.edu/36561143/Sotirovic_The_Balkan_Vlachs_pdf [dostęp: 6.1.2022].
- Stara S., Tsiakiris R., Wong J., *The Trees of the Sacred Natural Sites of Zagori, NW Greece*, „Landscape Research” 2015, t. 40, nr 7, s. 884–904.
- Stereotypy bałkańskie. Księga jubileuszowa Profesor Ilony Czamańskiej*, red. J. Paszkiewicz, Z. Pentek, Poznań 2011.
- Stolinčev A., *Cerkva. Letopis na duhovna okolia Sandanski. I na cerkovny razkol v otechestvoto letopis*, t. 1, Sofia 2015 [Столинчев А., *Църква. Летопис на духовна околия Сандански. И на църковния разкол в отечеството летопис*, t. 1, София 2015].
- Strzov G., *Dva sandžaka ot Iztočna Makedonija. Periodično spisanie na B'lgarskoto knižovno družestvo v Sredec. Godina Osma (XXXVII–XXXVIII), Sredec 1891* [Стрезов Г., *Два санджака от Източна Македония. Периодично списание на Българското книжовно дружество в Средец, Година Осма (XXXVII–XXXVIII), Средец 1891*].

- Sveta Petka (Šatrovo) [*Света Петка (Шатрово)*], [https://www.wikiwand.com/bg/%D0%A1%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B0_%D0%9F%D0%B5%D1%82%D0%BA%D0%B0_\(%D0%A8%D0%B0%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%BE\)](https://www.wikiwand.com/bg/%D0%A1%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B0_%D0%9F%D0%B5%D1%82%D0%BA%D0%B0_(%D0%A8%D0%B0%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%BE)) [dostęp: 10.2.2022].
- Thevenin M., *Kurdish Transhumance: Pastoral practices in South-east Turkey. Pastoralism Research Policy and Practice*, „Social Anthropology” 2011, t. 1.
- Vlachos G., *A Complicated Relationship: The Transhumant Pastoralists of Macedonia and the Greek State, 1913–1936*, „Environment & Society Portal Arcadia” 2020, nr 29.
- Wace A.J.B., *The Nomads of the Balkans, an Account of Life and Customs Among the Vlachs of Northern Pindus*, London (original work published 1914), 2013.
- Weigand G., *Die Aromunen: ethnographisch-philologisch-historische Antersuchungen über das Volk der Sogenannten Makedo-Romanen oder Zinzaren*, Leipzig 1894–1895.
- Weigand G., *Rumänen und Aromunen in Bulgarien*, Leipzig 1907.
- Winnifrieth T.J., *The Vlachs: The History of a Balkan People*, New York 1988.
- Zlatarski V., *Do Načalnik-štaba na dejstvujuščata armija — доклад, 1916* [Златарски В., *До началник-щаб на действующата армия — доклад, 1916*], <https://macedonia-history.blogspot.com/2008/10/1916.html> [dostęp: 2.1.2022].
- Zandlova M., *Aromuni v Bulharsku. Revitalizace a její kontexty*, Praha 2015.

Mapy

- Bansko (South), K-34-83-G, Generalen Štab 1986, 1:50000 (stan na 1982 r.) [*Банско, Генерален щаб 1986*].
- BGTopo, 1933*, <https://map.bgmountains.org/#bgt1933=15/2629752.26/5096943.04/0> [dostęp: 27.2.2022].
- BTMountains*, <https://map.bgmountains.org/#map=13/2620477.27/5097352.3/0> [dostęp: 27.2.2022].
- Dobrinishte, K-34-84-B, Generalen Štab 1986, 1:50000 (stan na 1982 r.) [*Добринище, Генерален щаб 1986*].
- Džumaja, kartografska karta, Sofia 1916, 1:200000 [*Джумая, картографска карта, София 1916*].
- Džumaja, Mafsstab*, Militärgeographisches Institut, Die Franzisco-Josephinische Landesaufnahme, 1911 (Wien), 1:200000.
- ETK-I-5000*, <https://map.bgmountains.org/#map=12/2620177.25/5109402.58/0> [dostęp: 27.2.2022].
- Gotse Delchev, K-34-096-A, Generalen Štab 1986, 1:50000, (stan na 1982 r.) [*Гоце Делчев, Генерален щаб 1986*].
- Kresna, K-34-83-B, Generalen Štab 1986, 1:50000 (stan na 1982 r.) [*Кресна, Генерален щаб 1986*].
- Pirin. Tourist map*, Stara Zagora b.d., 1:50000.
- Sandanski, K-34-95-B, Generalnen Štab 1986, 1:50000 (stan na 1982 r.) [*Сандански, Генерален щаб 1986*].